

УДК 343.8(038)

Іван Колб,

канд. юрид. наук, начальник відділу нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях та інших заходів примусового характеру прокуратури Київської області

ПРО ДЕЯКІ ІСТОРИЧНО ЗНАЧУЩІ ЗМІСТОВНІ ЕЛЕМЕНТИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ ЗАСАД ЗАСТОСУВАННЯ ДО ЗАСУДЖЕНИХ ЗАХОДІВ УГАМУВАННЯ

У статті подано аналіз діяльності персоналу установ виконання покарань України у 1991–2003 роках, що була пов'язана із застосуванням до засуджених, позбавлених волі, визначених у законі заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї, а також стан наукового супроводу цієї проблематики у зазначений період.

Ключові слова: застосування, засуджений до позбавлення волі на певний строк, фізична сила, спеціальні засоби, зброя, колонія, персонал колоній.

Постановка проблеми. Одним із завдань, що закріплені в Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України у вересні 2017 року, є видозміна змісту чинного кримінально-виконавчого законодавства на пенітенціарне, включаючи й питання, які регулюють порядок застосування до засуджених, позбавлених волі, заходів угамування.

Важливим у зв'язку з цим є дослідження історично значущих змістовних елементів, що стосуються формування правових засад зазначеного виду діяльності персоналу установ виконання покарань (далі – УВП). Зокрема, перший такий історичний період припадає на 1991–2003 рр., враховуючи, що зазначені вище питання регулювались як нормативно-правовими актами часів колишнього СРСР, так і Виправно-трудовим кодексом (ВТК) Української РСР, який діяв до прийняття у липні 2003 року Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України, що є чинним нині.

Саме тому встановлення закономірностей формування та розвитку правових засад застосування до засуджених у місцях позбавлення волі визначених у кримінально-виконавчому законодавстві України того періоду (1991–2003 рр.) заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї є нагальним завданням сьогодення як з точки зору удосконалення наявної практики у цьому напрямі, так і з огляду на завдання сучасної кримінально-виконавчої (пенітенціарної) політики України.

Метою цієї наукової статті є визначення співвідношення та впливу на правові засади застосування заходів угамування до засуджених деяких їх історично значущих елементів, що склались у досліджуваний у цій роботі період.

Стан досліджень. Аналіз наукової літератури показує, що у сьогоденні досить активно та плідно розробкою проблем, пов'язаних із процесом застосування до осіб, які тримаються в колоніях України, заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї займаються такі науковці, як: Ю.В. Баулін, В.С. Батиргареева, І.Г. Богатирьов, В.І. Борисов, В.В. Голіна, Л.М. Давиденко, О.М. Джужа, А.О. Джужа, Ю.Б. Ірхін, В.М. Климін, О.Г. Колб, О.М. Литвинов, А.С. Лукаш, С.Ю. Лукашевич, О.А. Мартиненко, Є.М. Моїсєєв, А.В. Савченко, А.Х. Степанюк, В.Я. Тацій, В.О. Туляков, П.Л. Фріс, В.Є. Христенко, І.С. Яковець, та ін. Поряд із цим не вивченими повною мірою залишаються питання, що стосуються закономірностей виникнення та розвитку соціально-правових засад зазначеного виду службової діяльності у сфері виконання покарань, зокрема у період з 1991 по 2003 роки. Зазначені обставини й стали вирішальними у виборі теми, об'єкта та предмета цієї наукової роботи, а також визначили її мету.

Виклад основних положень. Як установлено під час цього наукового пошуку, особливими у цей період (1991–2003 рр.) були й дослідження із зазначеної проблематики, якими в основному займались лише працівники міліції та інші правоохоронні

органи, враховуючи, що до 1998 року (часу створення ДДУ ПВП) органи та УВП відходили до системи підрозділів МВС України. Особливо активно у зв'язку з цим працювали над розробкою питань, що стосувались застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї до засуджених, позбавлених волі, науковці адміністративного права та кримінального права (у контексті змісту таких обставин, що виключають злочинність діяння, як необхідна оборона та затримання злочинця). Так, П.П. Андрушко у своїх працях ще у 1985 році сформулював зміст та види обставин, що виключають суспільну небезпеку та протиправність діяння [1, с. 67–71], зокрема, юридичну природу та значення виконання наказу та виконання професійних функцій (1987 р.) [2], що тоді було важливо з огляду на створення методологічних засад діяльності, пов'язаної у тому числі й із застосуванням заходів угамування до засуджених у місцях позбавлення волі.

Значний вклад у розробку та обґрунтування правових засад, що стосуються, зокрема, такої обставини, як затримання злочинця, яка передбачала й використання при цьому заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї, зробив М.І. Бажанов, обґрунтовано виклавши ці питання у відповідних навчально-методичних посібниках із курсу «Кримінальне право України» [3]. Аналогічні результати із зазначеного питання тоді отримав і Ю.В. Баулін, який у 1991 році захистив дисертацію та отримав науковий ступінь доктора юридичних наук за темою «Кримінально-правові проблеми вчення про обставини, що виключають злочинність (суспільну небезпеку та протиправність діяння) (спеціальність 12.00.08: кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право) [4, с. 312].

Цікавим та теоретично і практично значущими у цьому контексті були й роботи К.О. Гориславського, який досліджував зміст і сутність гарантій права людини на самозахист життя і здоров'я (2003 р.) [4, с. 76], а також Г.О. Завгородньої та Л.І. Ільковець, які на доктринальному рівні (1992 р.) з'ясували соціально-правовий зміст права на необхідну оборону [5].

Певні методологічні засади з питань правомірного застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї у 2000 році створив І.П. Закорко, який на доктринальному рівні вивів особливості відпрацювання психологічної стійкості у співробітників правоохоронних органів у процесі підготовки до ведення рукопашного поєдинку з озброєним злочинцем [6], та авторський колектив (О.Г. Колб, І.Л. Баран, Т.В. Кузь-

мук), що розробив методичні рекомендації, які стосувались порядку застосування заходів безпеки до ув'язнених під варту та засуджених в Україні (2000 р.) [7].

Розширене та детальне тлумачення обставин, що виключають злочинність діяння, у своїх роботах здійснили М.Й. Коржанський (1996 р.) [8] та П.С. Матишевський (1997 р.) [9], а О.М. Костенко дав оцінку цим правилам крізь призму змісту принципу натуралізму, довівши, зокрема, природне право людини на життя і здоров'я та невід'ємність їх позбавлення з боку будь-кого, включаючи й державу [4, с. 344].

Досить активно та продуктивно над вирішенням зазначених питань працювали тоді вчені так званої харківської школи (В.І. Борисов, В.В. Сташин, В.Я. Галій тощо), які у підручниках (2002 р.) та інших наукових і навчально-методичних виданнях ґрунтовно дослідили кожну з обставин, що виключали злочинність діяння та були закріплені тоді у чинному КК України [10]. Аналогічний вклад у цьому ж сенсі внесли для більш об'єктивного розуміння змісту зазначених обставин й автори науково-практичних коментарів до КК України, які були опубліковані у досліджуваній період (1991–2003 рр.).

Важливими з огляду на соціально-правову природу заходів угамування, що застосовуються до засуджених у місцях позбавлення волі, були тоді і наукові розвідки науковців з інших галузей права. Так, В.С. Олійник (2000 р.) на доктринальному рівні з'ясував зміст конституційного права на свободу та особисту недоторканість [11, с. 33–36], а О.І. Осауленко (1994 р.) довів роль підзаконного регулювання прав та свобод осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі [12, с. 59–64].

Своєю чергою більш предметно до змісту проблем, що стосуються обставин, які виключають злочинність діянь, підійшла у досліджуваному періоді (1999 р.) Л.М. Подкоритова, яка з'ясувала соціально-правову природу такої із них, як затримання осіб, які скоїли злочин [4, с. 334]. У такому ж напрямі були спрямовані й наукові пошуки А.І. Поповича (2003 р.), який визначив змістовні елементи та правові засади застосування фізичної сили, спеціальних засобів і зброї працівниками правоохоронних органів [13, с. 312], а В.І. Плиско дослідив питання, пов'язані з регулюванням стану напруги працівників правоохоронних органів у стресових ситуаціях, до яких відніс і процедуру застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї до правопорушників (2002 р.) [14, с. 376–380]. Важ-

ливими у цьому напрямі стали й розробки А.В. Савченка, який досліджував у той період (1999 р.) мотиви та мотивацію скоєння злочинів, у тому числі й тих, що мали безпосереднє відношення до змісту обставин, які виключають злочинність діяння [4, с. 336], а також наукові пошуки О.С. Саїчина, що стосувались питань, пов'язаних зі скоєнням умисного вбивства у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (2002 р.) [15, с. 30–35].

Велике значення для вирішення проблем, які виникають під час застосування заходів угамування до правопорушників, мали у досліджуваному періоді (2003 р.) й наукові праці Ж.Ф. Ревель [16, с. 312–314] та А.Х. Степанюка, який обґрунтував необхідність суворого дотримання принципу законності в діяльності органів та УВП, включаючи й з питань, пов'язаних із досліджуваною у цій роботі тематикою [17, с. 172–179].

Цікавою подією з огляду на визначення генезису розвитку інституту застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї до засуджених у місцях позбавлення волі стало тоді (1998 р.) опублікування Хрестоматії з історії пенітенціарної системи України (упорядники Г.О. Радов та І.І. Резник) [18]. У цьому ж сенсі теоретичну та практичну значущість мали й наукові розробки Б.О. Шаповалова (1999 р.), який обґрунтував у них необхідність перегляду правової регламентації застосування зброї у здійсненні необхідної оборони [19, с. 98–101].

Що стосується сфери виконання покарань України, то методологічні засади з питань застосування до засуджених, позбавлених волі, заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї у досліджуваній у цій роботі період досить детально розробили на науковому рівні В.М. Трубников та О.М. Джужа.

Серед інших доктринальних джерел того часу звертають на себе увагу роботи А.Г. Комзюка «Адміністративний примус у правоохоронній діяльності міліції в Україні» (2002 р.) [4, с. 236]; О.Б. Андрєєвої «Діяльність органів внутрішніх справ із профілактики правопорушень у сучасних умовах» (1999 р.) [4, с. 238]; П.М. Білого «Правова культура в адміністративній діяльності працівника міліції громадської безпеки» (1998 р.) [4, с. 240]; ін.

Методологічні засади з питань застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї до засуджених, позбавлених волі, у досліджуваній період (1991–2003 рр.) розробили також й учені спеціальності 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-вико-

навче право. У цьому сенсі звертають на себе увагу наукові розробки Ю.В. Бауліна «Кримінально-правові проблеми вчення про обставини, що виключають злочинність (суспільну небезпеку та протиправність)» (1991 р.) [4, с. 312]; П.А. Вороб'я «Теорія і практика кримінально-правового ставлення в вину» (1999 р.) [4, с. 312]; В.О. Навроцького «Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації» (2000 р.) [4, с. 313]; Н.М. Ярмиш «Теоретичні проблеми причинно-наслідкового зв'язку в кримінальному праві (філософсько-правовий аналіз)» (2003 р.) [4, с. 314]; ін.

Крім цього, у досліджуваній у цій роботі період (1991–2003 рр.) активно розробляли питання, що стосувались застосування до засуджених, позбавлених волі, заходів фізичного впливу, спеціальних заходів і зброї, учені кримінально-виконавчого права. Зокрема, методологічні засади із зазначеної проблематики тоді створили такі науковці, як: А.Х. Степанюк «Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження)» (2008 р.) [4, с. 357]; В.А. Львовичкін «Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі» (2002 р.) [4, с. 358]; О.Б. Пташинський «Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні» (2002 р.) [4, с. 358]; М.В. Романов «Правове регулювання заходів стягнення, що застосовуються до осіб, позбавлених волі» (2003 р.) [4, с. 358]; Т.А. Шулежко «Особливості карально-виховного впливу на неодноразово судимих до позбавлення волі жінок, які відбувають покарання у виправно-трудових установах» (1996 р.) [4, с. 358]; ін. [4, с. 357–359].

Як встановлено під час цього дослідження, ще однією особливістю того періоду (1991–2003 р. р.) стало те, що у червні 2000 року наказом ДД УПВП № 127 була затверджена Інструкція про умови і порядок примусового годування в установах кримінально-виконавчої системи осіб, які відмовляються від вживання їжі, яка діяла аж до 2014 р. та згідно з чинним кримінально-виконавчим законодавством України (ВТК, КВК, ПВР УВП, ін.) до засобів вгамування засуджених не відносилась. Більше того, до 2000 року це питання регулювалось спеціальним наказом МВС України, який мав гриф «таємно».

Отже, слід визнати, що з часів незалежності України і по суті до 2004 року зазначену діяльність адміністрації УВП на

нормативно-правовому рівні не пов'язували зі змістом застосування до засуджених, позбавлених волі, визначених у законі заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї (зокрема, тоді у ст. ст. 81, 81-1, 82 ВТК України). І це при тому, що у прийнятій в червні 1996 року Конституції України, а саме в п. 14 ч. 1 ст. 92 було закріплено положення про те, що виключно законами визначається діяльність органів та установ виконання покарань.

Ще одним важливим моментом того періоду, що суттєво змінив юридичну практику застосування заходів угамування до засуджених, стало прийняття у квітні 2001 року нового КК, який розширив кількість обставин, що виключають злочинність діяння (з двох статей КК 1960 р. (ст. 15-16), у яких було закріплено 3 такі обставини (необхідна оборона, крайня необхідність та затримання злочинця) [9, с. 189–197], до 8 у КК 2001 р. (ст. ст. 36–43) (необхідна оборона; уявна оборона; затримання особи, що скоїла злочин; крайня необхідність; фізичний або психологічний примус; виконання наказу або розпорядження; діяння, пов'язані з ризиком; виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації).

Аналогічну роль у цьому сенсі відіграв у цьому періоді й Закон України «Про попереднє ув'язнення» (1993 р.), в ст. ст. 7, 18, 19 якого було закріплено положення про можливість введення в СІЗО режиму особливих умов та закріплено порядок застосування до ув'язнених під варту і засуджених заходів безпеки (фізичної сили, спеціальних засобів і зброї).

Висновки

Таким чином, проведений аналіз наукової літератури та нормативно-правових джерел, які регулювали питання застосування в Україні до засуджених, позбавлених волі, заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї у 1991–2003 рр., свідчить про те, що зазначені історичні елементи цієї діяльності повною мірою відображені у чинному кримінально-виконавчому законодавстві України, тобто стали закономірним явищем у нормотворчому процесі вітчизняного законодавця, а також включили у себе ті прогалини та недоречності, що склались у сфері виконання покарань з часів незалежності нашої держави, зокрема у частині невідповідності нормам міжнародного права, а тому дослідження цієї проблематики має стати нагальним завданням сьогодення.

Список використаних джерел:

1. Андрушко П.П. Про поняття та види обставин, що виключають суспільну небезпеку та протиправність діянь. *Вісник Київського університету. Юридичні науки*. 1985. № 26. С. 67–71.
2. Андрушко П.П. Юридическая природа и значение исполнения приказа и выполнения профессиональных функций в советском уголовном праве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Киев : Киевский гос. ун-т им. Т. Шевченко, 1987. 24 с.
3. Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть : конспект лекций. Днепропетровск : Пороги, 1992. 167 с.
4. Довідник про автореферати виконаних в Україні за 1991–2008 роки дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора і кандидата юридичних наук / укладачі: В.К. Гришук, Б.О. Кириш, О.Ф. Пасека. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2000. 472 с.
5. Завгородня Г. Право на необхідну оборону / Г. Завгородня, Л. Ільковець. *Право України*. 1992. № 6. С. 16–19.
6. Закорко І.П. Особливості відпрацювання психологічної стійкості у співробітників правоохоронних органів у процесі підготовки до ведення рукопашного поєдинку із озброєним злочинцем. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2000. № 5. С. 225–227.
7. Заходи безпеки, що застосовуються до ув'язнених і засуджених в Україні : метод. реком. / Колб О.Г., Баран І.Л., Кузьмук Т.В. Луцьк : РВВ «Вежа», Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. 19 с.
8. Коржанський М.Й. Кримінальне право України. Частина загальна : курс лекцій : Київ : Наукова думка та Українська видавнича група, 1996. 336 с.
9. Кримінальне право України. Загальна частина / за ред. П.С. Матишевського. Київ : Юрінком Інтер, 1997. 512 с.
10. Кримінальне право України : загальна частина : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти / В.І. Борисов, М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін та ін.; за заг. ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ–Харків : Юрінком Інтер–Право, 2002. 416 с.
11. Олійник В.С. Конституційне право на свободу та особисту недоторканість: поняття та характерні риси. *Право України*. 2000. № 12. С. 33–36.
12. Осауленко О.І. Підзаконне регулювання прав та свободи осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі. *Кримінально-виконавча система України : теорія, практика, законодавство*. Київ : Українська академія внутрішніх справ, 1994. С. 59–64.
13. Попович А. Застосування сили, спеціальних засобів та зброї працівниками правоохоронних органів. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / відп. ред.: Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін-юре»,

2003. Т. 2 : *Права людини у контексті поліцейської діяльності*. 2003. 1068 с.

14. Плиско В.І. Регуляція состояния напруженности сотрудников в стрессогенных ситуациях. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2001. № 6. С. 376–380.

15. Саїчин О.С. Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у випадку перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2002. № 3. С. 30–35.

16. Ревель Ж.Ф. Застосування сили та порушення прав людини. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / відп. ред.: Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемничен-

ко. Київ : Концерн «Видавничий дім «Ін-юре», 2003. Т. 2 : *Права людини у контексті поліцейської діяльності*. 2003. 1068 с.

17. Степанюк А.Ф. Принцип законности в деятельности органов и учреждений исполнения наказаний. *Проблеми законності* : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В.Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 1999. № 40. С. 172–179.

18. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / упоряд. Г.О. Радов, І.І. Резник. Київ : РВВ КІВС, 1998. Т. 1 ч. 1. 414 с.

19. Шаповалов Б. Правову регламентацію застосування зброї при здійсненні необхідної оборони доцільно переглянути. *Право України*. 1999. № 1. С. 98–101.

В статье осуществлён анализ деятельности персонала учреждений по исполнению наказаний Украины в 1991–2003 гг., связанной с применением к осуждённому, лишённому свободы, установленным в законе мер физического влияния, специальных средств и оружия, а также состояние научного сопровождения данной проблематики в указанный период.

Ключевые слова: применение, осуждённый к лишению свободы на определённый срок, физическая сила, специальные средства, оружие, колония, персонал колоний.

The article analyzes the activity of the staff of the penitentiary institutions of Ukraine in 1991–2003, which was related to the use of the measures of physical influence, special means and weapons imposed on the convicted persons deprived of their liberty, as well as the state of scientific support of this problem in the specified period.

Key words: application, sentenced to imprisonment for a certain term, physical strength, special means, weapon, colony, staff of colonies.